

δέοντα τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀγαπώμενον καὶ θαυμαζόμενον φιλόπα-
τρην δεσπότην.

Πράγματι ὁ Βησσαρίων ἦτο ἄριστος γνώστης τῶν τῆς Πε-
λοποννήσου. Καὶ ἂν δὲν εἶχομεν πρὸ ἡμῶν τὸ ἐνταῦθα ἐκδοθὲν
ὑπόμνημα, θὰ ἤρκει νὰ πείθῃ ἡμᾶς περὶ τούτου ἡ διδακτικω-
τάτη ἐπιστολή, ἣν ἀπηύθυνε τῷ 1459 ἐκ Φερράρας εἰς τὸν Μι-
νωρίτην ἀρχιεπίσκοπον Ἰάκωβον Pincens τὸν ἐκ Μαρκίας, παρορμῶν
αὐτὸν μετὰ τὴν ἐν Μαντούῃ σύνοδον, τὴν ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου
B' συγκληθεῖσαν χάριν κηρύξεως σταυροφορίας ἐναντίον τῶν
Τούρκων, νὰ παρασκευάσῃ ἰδίως ἐν Μαρκίᾳ δυνάμεις πρὸς ἀπε-
λευθέρωσιν τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατειλημμένης Πελοποννή-
σου, ἐν ἣ ἀγωνιώδη ἐξων βίον οἱ τελευταῖοι τῶν Ἑλλήνων
δεσποτῶν Θωμᾶς καὶ Δημήτριος οἱ Παλαιολόγοι. Τὴν σπου-
δαιοτάτην ταύτην ἐπιστολὴν, ἐκδεδομένην ἐξ αὐτογράφου τοῦ
Βησσαρίωνος ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Wadding¹, οὐ στεροῦνται αἱ
κατὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν βιβλιοθηκαί, ἐπιτραπήτω νὰ
παραθέσω ὀλόκληρον ἐνταῦθα.

Venerabili Patri Fr. Iacobo de Marchia, Ordinis Minorum de Observantia professori, verbi Divini praedicatori eximio, amico nostro, et tamquam Patri carissimo: B. Cardinalis Nicenus Episcopus Tusculan. Protector Ordinis Minorum.

Venerabilis Pater, salutem. Ad gloriam Dei et vestram consolationem significamus vobis rem profecto magnam et optimam, et populo Christiano utilissimam, quam etiam poterimus habere pro signo, quod Majestas Divina incipit nobis reconciliari Haec autem talis est. In Graecia est quaedam magna provincia, quae vulgariter appellatur Morea, circuitus octingentorum milliarium, agrum habens feracissimum, fertilissimum et omnium rerum abundantissimum, non solum

¹ Annales minorum. Ἐν Ῥώμῃ, 1650. Τόμ. ΙΓ' σ. 63 κ. ἰ. Πρὸς, Fast 1661 ἐν. σ. 236 κ. ἰ.

eorum, quae ad usum humanum necessaria sunt, sed etiam quae ad ornatum faciunt panem, vinum, carnes, caseum, lanam, bomicem, linum, setam, ebremisinum, granum, uvas passas parvas, per quas sit tinctura. haec omnia in maxima abundantia habentur. Frumenti dantur pro uno ducato duo staria magna Marchesana, videlicet MCCCC. lib. pro ducato; vinum nihil valet: de carnibus octo castrones pro ducato; blada et stramen pro equis sine numero, ita ut ultra habitatores et incolas illius loci potest nutrire illa patria quinquaginta millia equitum absque eo quod indigeat victualibus aliunde. Anno praeterito intravit Turca cum LXXX milibus personarum equestrium, et exercitu peditum innumero, et cariagio infinito, et steterunt intus quinque mensibus, et tamen abundantissime habuerunt victualia, et post discessum ejus omnes res erant nihilominus in vilissimo foro; ita est omnium rerum abundantissima. Praeterea est quasi insula; figura enim est rotunda et magna et ampla, circumdata undique mari, praeter unum brachium strictum, quo conjungitur terrae, spatii sex millium passuum, quo bene custodito, tota patria est segura. Item praeter Civitates, quas habet, sunt ibi quasi trecentae terrae muratae, fortissimae et munitissimae; animalia item infinita, et multitudo hominum copiosa. Item habet situm opportunum ad Italiam, ad Siciliam, ad Cretam et alias insulas, ad Asiam, ad Illiricum, ad Macedoniam ac alias Christianorum partes, ita ut si in Christianorum manibus sit, per eam magna possint inferri damna. Turcis ac magna Christianis utilitas, si Turcarum magnum immineat Christianis periculum. Hanc igitur tantam ac talem provinciam quasi totam occupant Turcae infideles. Anno praeterito cum magno potentatu intrantes in eam, etiam aliquorum malorum virorum proditione, exceptis paucis locis, ad quae se receperunt illorum locorum domini, qui sunt duo germani invicem, ac Dōmini Imperatoris Graecorum in bello Constantinopolitano defuncti germani; sed hoc anno mense Ianuarii immediate praeteriti, suscitavit Deus spiritum unius

illorum dominorum, qui vocatur Thomas, Despotes Moreae Palaeologus, et sumpsit arma contra infideles pro libertate sua ac suorum. Invocatus etiam ab hominibus tamquam eorum naturalis Dominus, et infra duos menses recuperavit omnia loca deperdita; Benedictus Deus! Res magna et miranda ac miraculosa fuit et est, et quae nobis praebeat spem in futurum rerum magnarum, dummodo sciamus ea bene uti. Nunc nulli dubium est, quod infidelis Turcarum Dominus tamquam ille, qui perdidit magnam suam reputationem, et magna damna passus est, omissis omnibus aliis, cum magna furia et maximo potentatu rursus exsurget contra eos, et nisi habeant a Christianis subsidium sufficiens, erunt novissima pejora prioribus. Unde miserunt ad S. D. N. petentes subsidium suppliciter. Sanctissimus Dominus noster multum gavisus de hac prosperitate illorum Christianorum, libenter intendit juvare eos, et jurabit cum tempore fatis, ut spero, in hac maxima dieta. Sed quoniam magnus timor est, ne in hac aestate in qua sumus, periclitentur, oportet quod pro nunc ad omne longius usque ad medietatem Iulii sint ibi aliqui armati, qui juvent Christianos, deinde cum tempore Sanctitas sua providebit, Deo concedente. De hoc igitur subsidio celeri et per aliam viam intendit providere et per viam Crucesignatorum. Ideo considerans virtutem ac zelum et bonitatem et auctoritatem vestram apud populum Christianum, deputavit vos in hac re per totam Marchiam, ut per vos vel per alios quos substitueritis, praedicationibus vestris inducatis et exhortemini quoscumque Crucesignatos jam vel num signandos, ut vadant illuc quamcitus fieri poterit, et Sanctissimus D. N. parabit navim in Ancona, per quam transfretabunt. Oportet autem quod sint viri boni habentes arma aliqua, et habentes expensas pro uno anno, videlicet L. vel XL. ducatos aut de suo aut ex eleemosyna aliorum, quibus daretis indulgentiam plenariam tam cunctibus personaliter, quam conferentibus expensas pro euntibus. Hac igitur conditione hortabimini eos ut vadant, videlicet cum expensis unius anni et non sine expen-

sis ; et quia necesse est ut hoc cito fiat, melius est habere quingentos vel CCCC. vel etiam CCC. in tempore, quam multa millia tarde. Ideo non curet P. V. congregare multos, ne consumatur multum tempus, quod erit nobis valde damnosum, sed sufficit habere usque ad D. vel CCCC. vel etiam CCC. ad minus, dummodo sint fulciti armis et expensis et mittatis eos usque ad Anconam, et ibi erit navis parata ex parte D. N. quae conducet eos; sed oportet quod antea scribatis Sanctitati Suae, et mihi de eo quod facietis, ad hoc ut navis praeparetur expensis D. N. Oportet autem quod ad omne longius ad medietatem Iulii sint in Ancona, aliter omnis noster labor erit cassus et superfluus. Accipite ergo hanc rem cordi, venerabilis Pater et eam zelo fidei Christi, prout soletis, diligenter et ferventer peragatis; spero enim quod agetis rem magnam et utillimam Christianis, et ex qua magnos habebimus fructus et magnam consolationem, de qua multum gaudebitis et cor vestrum summe laetabitur. Haec ideo scripsi P. V. latius, et de situ et opportunitate loci et de abundantia rerum, ut sciat omnes particularitates necessarias ad hortandum et confortandum Christianos, ut animose hanc rem aggrediantur. Rogo igitur vos per viscera misericordiae Domini nostri Iesu Christi, ut omnem curam et diligentiam huic rei adhibere velit, qui vos in omni bono opere conservet. Ex Ferraria XX. Maii MCCCCLIX.

Βεβαίως αἱ ἀπογραφικαὶ εἰδήσεις καὶ αἱ οἰκονομικαὶ λεπτομέρειαι αἱ περιλαμβανόμεναι ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ δὲν στηρίζονται εἰς μόνας τὰς ἀναμνήσεις τοῦ Βησσαρίωνος ἐκ τῆς πρὸ δεκαετηρίδων ὄλων ἐν τῇ χερσονησῷ διαμονῆς. Εἶνε ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι δὲν ἔπαυσεν ἐπικοινωνῶν, καὶ μετὰ τὴν ἐκ Πελοποννήσου εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀναχώρησιν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὸν πρὸ τῶν τειχῶν αὐτῆς θάνατον, μετὰ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐναπομεινάντων ἀδελφῶν τοῦ αὐτεκράτορος. Παρὰ τούτων δὲ καὶ ἄλλων τοῦ Βησσαρίωνος ἐν Πελοποννήσῳ

γνωρίμων ἀπορρέουσιν αἱ περὶ τῶν κατὰ τὴν χερσόνησον γνώσεις αὐτοῦ.

Ἄλλὰ καὶ πρότερον, δεσπότην ὄντος τοῦ Κωνσταντίνου, αἱ τ' ἐκ τῆς προτέρας ἐν Πελοποννήσῳ διατριβῆς ἀναμνήσεις καὶ ἡ μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ φίλων πνευματικὴ ἐπικοινωνία καθίστανον αὐτὸν γνωστὴν τῶν συμβαινόντων. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσω ἐνός τῶν ἀνταποκριτῶν αὐτοῦ, τοῦ περιφανοῦς Νικηφόρου τοῦ Χειλᾶ, τοῦ ἐπιλεγομένου πρίγκιπος, περὶ οὗ παρασκευάζω ἰδίαν διατριβὴν. Πρὸς τοῦτον φέρεται ἐπιστολὴ καὶ τοῦ Βησσαρίωνος, ἣν εἶδομεν ἀναγεγραφομένην ἀνωτέρω ἐν τῷ Πίνακι τῶν περιεχομένων τοῦ Βενετικοῦ κώδικος ¹, ἐν ᾧ περιλαμβάνεται καὶ τὸ ὑπ' ἑμοῦ ἐκδοθὲν ὑπόμνημα τοῦ Ἑλληνοσ καρδινάλιου.

Ἄλλ' ἡ μελέτη τοῦ ὑπομνήματος τούτου διδάσκει, ὅτι τὸ πολιτικόν, στρατιωτικόν καὶ οικονομικόν πρόγραμμα, οὗ ὁ Βησσαρίων γίνεται εἰσηγητὴς παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ, ἔχει κυρίως ἄλλην πηγὴν. Ἐπανερχεται δὴ ὁ Βησσαρίων ἐν τοῖς κυρίοις εἰς τὸ πρόγραμμά ἄνδρος, ὃν εἶπερ τινὰ καὶ ἄλλον ἐσέβητο καὶ ἠγάπα ὡς χρηματίσαντα διδάσκαλον αὐτοῦ κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἐν Πελοποννήσῳ διατριβῆς, τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ.

Εἶνε γνωστὰ τὰ τρία ὑπομνήματα τοῦ Γεμιστοῦ, ὧν ἐν μὲν ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν δεσπότην Πελοποννήσου Θεόδωρον Α' Παλαιολόγον (1388-1407), δύο δὲ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ ². Εἰς τί ἄλλο συνίστατο κυρίως τὴ διὰ μακρῶν προταθὲν πρόγραμμα τοῦ Γεμιστοῦ ἢ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν εἰσφερόντων γεωργῶν καὶ γαιοκτημόνων ἀπὸ τῶν στρατευομένων καὶ εἰς τὴν γενναίαν ἀμυναν τοῦ ἰσθμοῦ ³; Εἰς αὐτὰ δὲ ταῦτα δὲν διατρίβει κυρίως καὶ ὁ Βησσαρίων; Αἱ λέξεις τοῦ Βησσαρίωνος τότε

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ 11.

² *Elissen* Analecten der mittel-und neugriechischen Literatur. Ἐν Αὐψί. 1860 Τόμ. Δ' μέρ. 6' σ. 44 κ. ἑ. — Αὐτόθι σ. 60 κ. ἑ. — *Müller* Byzantinische Analecten in tois Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften Τόμ. Θ' (1852) καὶ ἐν ἰδίῳ τόμῳ σ. 67 κ. ἑ.

³ Πρὸς Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Β' σ. 468.

γεωργικὸν καὶ τὸ στρατιωτικὸν διακρίνας ἐν μέρει καὶ ὄσον μάχιμον ἀπὸ τοῦ εἰρηνικοῦ ἐκλεξάμενος, ἑκατέρῳ ἀποδώσει τὰ ἴδια, μίαν τέχνην, ἐν ἐπιτήδευμα μετιέναι ἑκατέροις νομοθετήσας¹ εἶνε ἀπλῆ διὰ βραχείων ἐπανάληψις τῶν ὑπὸ τοῦ Γεμιστοῦ λεγομένων ἐν τῷ βραχεῖ ὑπομνήματι πρὸς τὸν Μανουὴλ Παλατιολόγον· Ἄλλ' ὡς μάλιστα καὶ καιριωτάτου τοῖς νῦν πράγμασιν ἐκείνου δεῖ τοῦ περὶ τὴν τῆς στρατιᾶς διάκρισιν πολιτεύματος. Πρῶτερον γὰρ νεομισμένον ἦν Πελοποννησίους στρατεύεσθαι τε ἅμα καὶ εἰσφέρειν τοὺς αὐτοὺς, ἕως μὲν βραχεῖαι τέτινες αἱ στρατεῖαι σφίσι ἦσαν ἀκίνδυνοί τε τὰ πολλὰ, καὶ πρὸς γε ἔτι καὶ κέρδη ἐνίοτε ἀπὸ λαφύρων τε καὶ λείας φέρουσαι, οὐ πάνυ τοι ἐπίδηλον ἦν τὸ ἀμαρτανόμενον· νῦν δ' ἐπιδεδωκυίας μὲν τῆς στρατείας, ἐπιδεδωκυῖων δ' ὡς εἰπεῖν τῶν εἰσφορῶν, ἀδύνατα ξυμβαίνει εἶ καὶ καλῶς ἀποδίδοσθαι ἀμφοτέρα· ὥστ' ἀποκριτέον εἶναι τοὺς στρατιώτας ἀπὸ τῶν εἰσοισόντων, ἐπιλεξάμενον τοὺς ἀρίστους ἐξ ἀπάντων, οἱ ἀντὶ πάσης εἰσφορᾶς τὴν τοῦ ἰσθμοῦ φρουρὰν ἀποδιδόντες καὶ εἴ πη ἄλλοθι δεῖ παρεῖναι ἐστρατοπεδευμένοι εὐνοί τε μᾶλλον καὶ ἄμεινον ὀπλισμένοι καὶ κατὰ καιρὸν ἐκάστοτε παρέσσονται². Δι' ἄλλων δὲ λέξεων λέγει ὁ Γεμιστὸς ταῦτά καὶ ἐν τῷ πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον ὑπομνήματι· Ἐπειτα τὸ πολὺ τῆς στρατιᾶς διακάθαρρον, διελὼν Πελοποννησίους χωρὶς μὲν εἰς τοὺς στρατενομένους, χωρὶς δ' ἐς τοὺς ἐσοίσοντας, ἧ ἂν ἕκαστοι δοκῶσιν ἐπιτηδειοτέρως ἔχειν, ὡς οὐκ ἔτι τῶν αὐτῶν στρατευσόμενων τε ὁμοῦ καὶ φορολογησομένων. Οὐ γὰρ οἷός τ' ἔση σαυτὸν τε ἀλλὰ καὶ τὸ γένος σώζειν μὴ περιῶν τῶν πολεμίων, οὐδὲ περιεῖναι τῶν πολεμίων μὴ στρατιὰν εὐνον τε καὶ φρόνημα ἔχουσαν κτησάμενος μᾶλλον ἢ πλείω· φορολογουμένων δὲ στρατιὰν τό τε φρόνημα σώζειν ἅμα καὶ τὴν εὐνοίαν παγγάλεπον, ἀλλ' ἔρρειν ἀνάγκη τὰ πολλὰ τὰ τε φρονήματα τὴν τ' εὐνοίαν στρατιῶν

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 18, 5.

² Ἐκδὸς Müller 1vθ' ἀν. σ. 68.

φορολογουμένων¹. Καὶ ἐν τῷ μακροτέρῳ δὲ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ ὑπομνήματι ταῦτά ἀξιοῖ ὁ Γεμιστὸς, λέγων τάδε· Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνὸ φημι δεῖν ἐπανορθωτέον εἶναι τὸ μὴ τοὺς αὐτοὺς εἶναι τοὺς στρατευομένους τε καὶ ἅμα εἰσφέροντας, ἀλλὰ διχῆ πρῶτον διελεῖν πάντας Πελοποννησίους, χωρὶς μὲν τοὺς στρατευομένους, χωρὶς δὲ τοὺς εἰσοίσοντας, πρὸς ὁποῖον ἂν ἕκαστοι μᾶλλον δοκῶσι πεφυκέναι. Καὶ τοῖς μὲν στρατευομένοις πρὸς τῷ πάσης εἰσφορᾶς ἀφείσθαι μηκέτι μέντοι οὕτως κατὰ μικρὰ μὲν, συχνὰ δὲ, μηδ' ὑπὸ πολλῶν εἰσπρατόμενα, μηδὲ νομίσμαι εἰσφέρειν· χαλεπώταται γὰρ οὕτως αἱ εἰσπράξεις ἅμα ἀμφοῖν, καὶ τοῖς εἰσφέρουσι καὶ τοῖς εἰσπράξουσι, καθίστανται· ἀλλὰ μίαν μὲν τῷ εἶδει τὴν εἰσφορὰν καὶ ταύτην χρήμασιν εἰσφέρειν, ἑνὸς τε τινος εἰσπράττοντος παρ' ἑκάστου, τοιαύτην δὲ καὶ τηλικαύτην, οἷαν τὴν αὐτὴν τό τε δίκαιον ἅμα ἔξειν καὶ τοῖς πράγμασιν ἐπαρκέσειν αὐτοῖς τε τοῖς εἰσοίσουσιν ὡς κουφοτάτην ἂν ἔσεσθαι φέρειν². Καὶ προηγούνται μὲν τούτων τἀναγκαῖα ἐπιχειρήματα πρὸς στήριξιν τῆς γνώμης ταύτης, ἐπονται δὲ τὰ καθ' ἕκαστα περὶ τῶν εἰς τὰς εἰσφορὰς ἀναφερομένων προτάσεων τοῦ Γεμιστοῦ.

Οὐδὲ περιορίζεται εἰς ταῦτα ἡ ὁμοφωνία τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Γεμιστὸν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ λέξις φύλακες, δι' ἧς ὁ καρδινάλιος χαρακτηρίζει τοὺς τεταγμένους νὰ ὑπεραμύνωνται διὰ τῶν ὅπλων τῆς ἐλευθερίας τῆς Πελοποννήσου³, εἶνε ἐπανάληψις αὐτῆς ἐκείνης τῆς λέξεως, δι' ἧς ὀνομάζει ὁ Γεμιστὸς τοὺς στρατευομένους ἀμύντορας τῆς χώρας⁴.

¹ *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 80.

² *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 47 κ. ε.

³ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 14, 19.

⁴ Ἐν τῷ ὑπομνήματι πρὸς τὸν Μανουὴλ· φέρουσι μισθὸν τοῖς κοινοῖς φύλαξι τῶν πόνων ὧν ὑπὲρ ἀσφαλείας πονοῦσι τῆς κοινῆς *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 51 καὶ ἀλλαχοῦ. — Ἐν τῷ ὑπομνήματι πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον· φύλακων, ὧν κορυφαῖος μὲν βασιλεὺς ἢ τις ἡγεμὼν *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 68. — σίτισις τοῖς κοινοῖς φύλαξι αὐτοῖσι. — ἀντι σωτήρων τε καὶ φυλάκων αὐτοῖσι σ. 69. — τοῖς φύλαξι τε τῶν ὄλων καὶ σωτήρσιν αὐτοῖσι σ. 71.

Ἄλλὰ καὶ ἐν τῇ καταπολεμήσει τῆς πολυτελείας εἶνε σύμφωνος ὁ Βησσαρίων πρὸς τὸν Γεμιστόν. Καὶ γενικώτερον μὲν ἐκφράζεται ὡς πρὸς τοῦτο ὁ καρδινάλιος λέγων· *Περικοπιτέον τὴν ἐν χρυσῷ καὶ ἀργύρῳ, τὴν ἐν σθηκοῖς ἱματίοις καὶ διαχρύσοις τοῦτο μὲν ἀνδρῶν, τοῦτο δὲ γυναικῶν εἴτε ἐν κουλεοῖς εἴτε ἐν ἐμφυπείοις, εἴτε ἐν ὁποιοῖσδήποτε σκεύεσι πολυτέλειαν, τὴν ἐν πλήθει θεραλαινίδων, τὴν ἐν ταῖς τῶν φρενῶν ἐπιδόσεσιν ἀλογίαν, τὴν ἐν ἐσορταῖς, τὴν ἐν γάμοις, τὴν ἐν ταφαῖς τε καὶ κήδεσι, τὴν ἐν οἰκοδομήμασι, τὴν ἐν τῇ λοιπῇ διαίτῃ δαπάνην*¹. Ἐν πολλοῖς δὲ συμπίπτει ἡ λίαν διδακτικὴ αὕτη εἰκὼν τῆς πολυτελείας καὶ χλιδῆς τῶν Πελοποννησίων τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ἣν χαράσσει ὁ Βησσαρίων, πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Γεμιστοῦ. Καὶ ἐν μὲν τῷ ἑτέρῳ τῶν πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον ὑπομνημάτων λέγει οὗτος τάδε· πρὸς δὲ τὸ χρυσίον καὶ τὰλλα τὰ τοιαῦτα κεχῆνασι, τὴν εὐδαιμονίαν ἐσθῆτι καὶ ἀργύρῳ καὶ χρυσῷ μειροῦντες καὶ τῇ παρ' ἡμέραν ἑρασιώγη καὶ τροφῇ². Καὶ κατωτέρω δ' ἐν τῷ αὐτῷ ὑπομνήματι προσθέτει τάδε· ἐξελεῖν τε μάλιστα καὶ σαντοῦ καὶ τῶν ἄλλων τροφήν καὶ πολυτέλειαν. . . Ὡστε κινδυνεύει εἴ τις ἐπὶ ποικίλῃ τε καὶ χρυσοπάσῳ σεμνύνεται ἐσθῆτι καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἐπ' οὐδὲν σεμνοτέρῳ ἢ ταῦ κάλλει μέγα φρονεῖν³. Πρὸς ταῦτα δὲ πρέπει νὰ παραβῆλωμεν τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Γεμιστοῦ ἐπισταλέντα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ· Τῶν γὰρ ξενικῶν τούτων ἐσθῆτων πολλὴ ἀλογία καὶ δεῖσθαι. Οὐ γὰρ σμικρὰ που κακία πολιτείας, παρόντων μὲν ἐρίων τούτων ὧν ἡ χώρα φέρει, παρόντος δὲ λίνου, οὔσης δὲ βύσσου, ὄντων δὲ βομβυκίνων, μὴ τούτοις τὰ περὶ τὴν ἀμπεχόνην οὕτως ὅπως ἂν δυναίμεθα φιλοτεχνεῖν, ἀλλὰ τῶν ἔξωθεν μὲν ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους κομιζομένων ἐρίων, ὑπὲρ δὲ τὸν Ἴόνιον εἰς ἐσθῆτα σκευαζομένων δεομένους φαίνεσθαι. Ὡς πλέονι ἂν καλλίους τῷ ὄντι

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 24,15 κ. ἰ.

² *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 77.

³ Αὐτόθι σ. 82.

ἡμεν τοῖς ἐπιχωρίοις τούτοις χρώμενοι καὶ αὐτάρκως τὰ περὶ τὴν ἀμπελόνην ἔχοντες ἢ ὄσω καλλίων ἂν δόξειεν ἴσως ἢ ξενικὴ αὐτὴ ἐσθῆς τῆς ἐπιχωρίους ἂν σκευασθησομένης ¹. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον ἔγραψε περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ὁ Γεμιστός ἐν τῷ μακροτέρῳ τῶν ὑπομνημάτων τὰ ἐξῆς· Τὴν δὲ τοῦ βίου διαίταν τοῖς τε ἄλλοις πολίταις καὶ μάλιστα ἄρχονσι μὴ πολυτελεῖ, ἀλλὰ μετρίαν εἶναι, ξενικῶν μὲν ἐσθῆτων ἄλλων ματαίων καὶ ἀνωφελῶν ὀλιγοροῦσι, πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις καὶ τὰς ἐνταῦθα φερούσας θεραπεύουσι παρασκευάς, ὡς ἀνάγκη μειοῦσθαι τε καὶ ἀσθενεσιτέρως ἴσχειν ἄλλοσέ πη ἐξαντιλουμένων τῶν δαπανῶν ².

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ τῆς ἀνάγκης τοῦ διακανονισμοῦ τῶν κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν προϊόντων τῆς γῆς καὶ τεχνουργημάτων συμφωνεῖ ἐν τοῖς καθ' ὄλου ὁ Βησσαρίων πρὸς τὸν Γεμιστόν. Καὶ τὸν μὲν Βησσαρίωνα εἶδομεν ἰδίως ἐπιστῶντα τὴν προσοχὴν τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἐξαγωγῆς τοῦ σίτου καὶ φέροντα πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τῶν περὶ ἐξαγωγῆς ἀπαγορευτικῶν διατάξεων τῶν ἰταλικῶν πόλεων ³, εἰ καὶ ἡ ἐκ τῆς προτεινομένης τοιαύτης ἀπαγορεύσεως ἐνδεικνυομένη ἀνεπάρκεια τῆς παραγωγῆς τοῦ σίτου ἐν Πελοποννήσῳ δὲν συμφωνεῖ πρὸς ὅσα μετὰ εἰκοσιτέσσαρα περίπου ἔτη ἔγραψεν ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Ἰάκωβον Princeps περὶ τῆς ἀφθονίας τῶν τε ἄλλων τροφίμων καὶ τῶν σιτηρῶν ἐν τῇ χερσονήσῳ ⁴. Ὁ δὲ Γεμιστός, καίπερ μὴ ποιούμενος ἰδίαν μνεῖαν τοῦ σίτου, συνιστᾷ οὐχ ἥττον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὴν ἀτελεῖ μὲν εἰσαγωγὴν τῶν εἰδῶν ἐκείνων ὧν συνέφερεν ἢ εἰσαγωγὴ, τὴν ἐπιβολὴν δὲ βαρέων ἐξαγωγικῶν τελῶν εἰς ἐκεῖνα τὰ εἶδη ἅτινα

¹ *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 56. Ἐν τε τῷ χωρίῳ τούτῳ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς τοῦ Γεμιστοῦ τοῖς ἀνωτέρῳ καὶ κατωτέρῳ παρατιθεμένοις αἱ ἀπὸ τῶν ἐκδόσεων διαφοραὶ στηρίζονται εἰς τὴν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην ἀντιβολὴν τῶν τε κωδίκων, ἐξ ὧν ἤδη ἐξεδόθησαν αἱ συγγραφαὶ αὐτοῦ, καὶ ἄλλων ἐν αἷς αὐταὶ περιέχονται.

² *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 72.

³ Ἴδε ἀνωτέρῳ σ. 24, 18.

⁴ Ἴδε ἀνωτέρῳ σ. 32.

ἦτο συμπέρων νὰ μένωσιν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ¹. Γράφων δὲ πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον συνίστα ταῦτα· Τοὺς ἐκ τῆς χώρας καρποὺς μὴ ἐξεῖναι ἐξάγειν ὅπῃ τε καὶ ὅπως τις βούλοιο ἀλλ' ἢ ἐπὶ τῇ ἡμισίᾳ πρὸς γὰρ ἐνοσιόνδους τῶν ξένων τὸν βουλόμενον ἐξάγειν, ὡς οὐκ ἂν ἄλλως ἐξαχθῆσομένους ἢ εἰ ἐν μὴ μείονι ἢ διπλασίᾳ χρεία οἱ ξένοι εἴεν τῶν πολιτῶν· σιδήρου δὲ μόνον καὶ ὀπλων καὶ εἰ δὴ τι ἄλλο τῶν ἀναγκαιοτάτων ἀλλαιτόμενον ἐξεῖναι ἐξάγειν μὴ τελουῖντα μηδοτιοῦν ².

Καὶ ἄλλο δὲ χωρίον ἐν τῷ ὑπομνηματι τοῦ Βησσαρίωνος δὲν φαίνεται ἄσχετον πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Γεμιστοῦ ὑποβληθέντα εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ. Μνήσθημι, λέγει ὁ Βησσαρίων πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, τῆς περὶ τὸ νόμισμα Ἀνκούργου νομοθεσίας καὶ ὡς μέχρι τοσοῦτον τὰ τῆς ἀρετῆς ἠϋξῆσε Λακεδαιμονίοις, καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἐπρώτερον εὐνομία καὶ δόξη μέχρις ἀργύρου καὶ χρυσοῦ ἢ πόλις ἄβατος, καὶ ὡς ἅμα τε ὁ χρυσὸς καὶ ἄργυρος παρεισεφθάρη τῇ πόλει καὶ τὸ τῆς πολιτείας ἐκείνης ἀκμαῖον ἠμβλύθη καὶ κατὰ μικρὸν παντελῶς ἀπερρῆν ³. Ἀναφέρονται δὲ ταῦτα πάντως εἰς τὰ πρότερον παρατηρηθέντα ὑπὸ τοῦ Γεμιστοῦ τάδε· Ἴσως δ' οὐδ' ἐκεῖνο παρετέον, τό γε τοῦ νομίματος ἄτοπον ὡς διορθωτέον. Σφόδρα γὰρ πονεῖν τοῖς ξενικοῖς τούτοις ἅμα καὶ πονηροῖς χαλκείοις χρωμένους ἄλλοις μὲν κέρδος τι φέρειν, ἡμῖν δ' αὐτοῖς πολὴν τὸν κατάγελων. Ἀλλὰ πρὸς μὲν τὴν τούτου ἐπανόρθωσιν κἂν ἢ ὕφ' ἡμῶν προεισηνεγεμένη ἐκείνη γνώμη οὐ σμικρὸν τι συμβάλοιο. Τὸ γὰρ τοὺς τε εἰσοίσοντας χρήματα, ἀλλὰ μὴ νόμισμα εἰσφέρειν, τοὺς τε ἐκ τῶν κοινῶν ληφόμενους ὡσαύτως λαμβάνειν μέγα τι πρὸς τοῦτ' ἂν δόξειε συμβάλλεσθαι. Σχεδὸν γὰρ ἥτιόν τι ἂν νομίματος δύοι· πρὸς δὲ τὰς καθ' ἡμέραν ἀλλαγὰς ἐξαρμοῖ ἂν καὶ τὸ τυχὸν νομοθέν. Ἄλλως δὲ καὶ Πελοποννήσῳ οὐδενὸς πάνυ τοι τοιούτου δεῖν δοκεῖ νομί-

¹ Ἴδὲ ἀνωτέρω σ. 57.

² *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 72.

³ Ἴδὲ ἀνωτέρω σ. 22, 18 κ. ἑ.

αματος, ὃ τισιν ἄλλοις ἀνθρώποις ἔσται ἔντιμον. Σχεδὸν γὰρ οὐδ' ὀνοιοῦν τῶν ἐξωθεν εἰσαγωγίμων δοκεῖ δεῖσθαι ἢ χώρα, ὥστε του καὶ τοιοῦτου νομίματος δεῖν, πλὴν σιδήρου καὶ ὄπλων· τοῦτο δὲ τῶν βαμβακίνων· τούτων ῥάδιον ἀλλάττεσθαι, ὥστ' οὐδὲν ἂν εἶναι βλάβος ἀτιμάσαι τὸ ξενικὸν τοῦτι νόμισμα καὶ πονηρὸν¹. Καὶ ἐν τῷ μακροτέρῳ δὲ τῶν πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον ἐπιτομημάτων εἶχε γράψει ὁ Γεμιστὸς τάδε· Νομίματι μὴ εὐδιαφθόρῳ χρῆσθαι μηδὲ ξενικῷ ἢ δοκεῖν ἂν πονηρῶ καὶ ἀλλοτριᾷ χρῆσθαι καὶ τῇ πολιτείᾳ· οὐδὲ γὰρ φαῦλον εἶη γε πολιτείας λόγον μέρος ἂν καὶ τὸ νόμισμα ξυμβάλλεσθαι².

Ἐκ πάντων τούτων καταφαίνεται, ὅτι ὁ Βησσαρίων συνεμερίζετο τὸ πρὸ εἰκοσιπενταετίας περίπου ἐκτεθὲν πρόγραμμα τοῦ Γεμιστοῦ. Ἡ δ' ἐπανάληψις τῶν προτάσεων αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον δεικνύει τρανῶς, ὅτι τὸ πρόγραμμα ἐκεῖνο δὲν εἶχεν ἐκτελεσθῆ. Τοὺς δὲ λόγους τῆς μὴ ἐκτελέσεως δὲν πρέπει νάναζητήσωμεν εἰς νωθρότητα τυχόν τῶν δεσποτῶν καὶ μόνον ἢ καὶ ἀντιπράξεις τῶν ἐπιχωρίων ἀρχόντων, εἰς ἃς καὶ ἐν σοβαρωτάτοις ζητήμασιν, οἷα ἡ τείχισις τοῦ ἰσθμοῦ, προσέκρουον ἐνίοτε οἱ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου³. Ὁ κυριώτατος δὲ πάντων λόγος τῆς μὴ πραγματοποιήσεως τοῦ προγράμματος ἐκείνου, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ ἦσαν αἱ ἐν πολλοῖς ὑπεράγαν ἰδεολογικαὶ προτάσεις τοῦ πλατωνίζοντος φιλοσόφου. Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἀνεφαρμόστων ὅσα προέτεινεν ὁ Γεμιστὸς ὑπῆρχον ἐν τῷ προγράμματι αὐτοῦ πολλαὶ πρακτικαὶ μεταρρυθμίσεις καὶ ὑποδείξεις παντοίων βελτιώσεων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων, αἵτινες, μὴ εἰσαχθεῖσαι κατὰ τὸν χρόνον τὸν διαρρέυσαντα ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Θεοδώρου Α', ἐπεσώρευσαν νέα δεινὰ καὶ διηυκόλυναν τὴν νικηφόρον εἰς τὴν χερσόνησον προέλασιν τῶν Τούρκων. Εἰς ταύτας δὲ κυρίως τὰς οὐχὶ δυσεφαρμόστους βελτιώσεις

¹ *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 55 κ. ε.

² *Ellissen* ἐνθ' ἀν. σ. 72.

³ Νέου Ἑλληνομνημονοῦ Τόμ. Β' σ. 454 κ. ε.

καὶ μεταρρυθμίσεις ἐπανερχόμενος ὁ Βησσαρίων ἀποδεικνύεται πολὺ τοῦ Γεμιστοῦ πρακτικώτερος, καίπερ ἐμμένων εἰς τὴν εἰσήγησιν ἐκείνου περὶ χωρισμοῦ τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου εἰς δύο διακεκριμένας ἀπ' ἀλλήλων τάξεις, τοὺς εἰσφέροντας καὶ μὴ στρατευομένους καὶ τοὺς στρατευομένους ἀλλὰ μὴ εἰσφέροντας.

Τὸ πρακτικὸν δ' ἐκεῖνο τοῦ Βησσαρίωνος πνεῦμα ἤγαγεν αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῆς πληρώσεως ἄλλης ἀνάγκης αἰσθητικῆς ἐν Πελοποννήσῳ, τῆς ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας. Αἱ τέχναι εἶχον καταπέσει πολλαχῶς ἐν τῇ χώρᾳ, ὡς μανθάνομεν ἤδη ἐκ τοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ ὑπομνήματος τοῦ Γεμιστοῦ, ὡς κυριωτάτας ἀσχολίας τῶν κατοίκων τῆς χερσονήσου παριστάνοντος τὴν γεωργίαν καὶ τὴν νομὴν, οὐδένα δὲ ποιουμένου λόγον περὶ τεχνῶν καὶ οὐδαμῶς μνημονεύοντος οὐδ' αὐτῆς τῆς μεταξουργίας, ἥτις ἐπὶ τοσοῦτον εἶχεν ἄλλοτ' ἀκμάσει ἐν Κορίνθῳ. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ποιεῖται λόγον περὶ σηρικῶν ἐσθῆτων, κατακρίνων τὴν διὰ τῆς χρήσεως αὐτῶν καταδεικνυομένην τρυφήν, ἀλλὰ τάσσονται καὶ αὐταί, ὡς τὰ πλεῖστα τῶν ἐνδυμάτων, ἅτινα ἐφόρουσαν τότε οἱ Πελοποννήσιοι, εἰς τὰ ἐκ τῆς ξένης εἰσαγόμενα εἶδη, ὧν ὑπεδείκνυε τὴν διὰ βαρέων εἰσαγωγικῶν τελῶν ἐπιβάρυνσιν χάριν ἀναπτύξεως τῆς ἐπιχωρίου βιομηχανίας.

Αἱ τοιαῦται μεμψιμοιρίαι τοῦ Γεμιστοῦ, ἅς ἐπαναλαμβάνει ὁ Βησσαρίων, δὲν εἶνε βεβαίως ἀμέτοχοι ὑπερβολῆς καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῶσι κατὰ γράμμα. Δὲν εἶχεν ἐκλίπει κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ δεσποτάτου ἐκ τῆς Πελοποννήσου ὀλοτελῶς ἡ τέχνη. Ἐν Μυστρᾷ ἤκμαζεν ἡ τε ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τὸν Γαστρέαν ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ Ῥαοῦλ Μετοχίτου δεικνύει, ὅτι ἤσκειτο ἐν Πελοποννήσῳ μετὰ πολλῆς δεξιότητος ἀκόμη ἡ ἀγιογραφία¹. Ἐπιγραφή δὲ τοῦ

¹ Ἴδε Σπυρ. Π. Δάμπρον Ἡ Ταβία, παραγνωρισθεῖσα μεσαιωνικὴ πόλις ἐν Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Ζ' (1897) σ. 312 καὶ ἐν ταῖς Μικταῖς σελίσιν. Ἐν Ἀθήναις, 1905 σ. 449.

1462 τῆς ἐν Ἀπάνω Φλώρι τῆς Κρήτης ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Πατέρων, ἀνακοινωθείσά μοι ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ μουσείου ἐν Βασσάνῳ τοῦ Βενετικοῦ κ. Ἰωσήφ Gejola, διδάσκει ἡμᾶς ὅτι ἡ ἐκκλησία ἐκείνη ἱστορήθη ὑπὸ ζωγράφου ἐκ Μουχλίου. Ἡ ἐπιγραφή ἐκείνη ἔχει ὧδε . . . Ἐγένετο δὲ διὰ χειρὸς κάμιου ξένου τοῦ ὄντος ἀπὸ τὸν μορέαν ἐκ χώρας μοχλίου καὶ οἱ δέροντες. Ἐκ δὲ τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ ἀρχιατροῦ Κωνσταντίνου Ἀμαντειανοῦ καταφαίνεται, ὅτι κατεσκευάζοντο ἔτι ἐν Πελοποννήσῳ ἐξαιρετὰ μικροτεχνήματα τορευτικῆς καὶ χρυσοχοικῆς.¹

Ἄλλ' ἀφ' ἑτέρου εἶνε ἀναντίρρητον, ὅτι ἔλειπον ἐν τῇ χερσονήσῳ ἄλλαι τέχναι, καὶ δὴ τῶν ἀξιολογωτάτων καὶ ἀναγκαιωτάτων τὴν δὲ διάδοσιν αὐτῶν ἐν Πελοποννήσῳ θεωρεῖ ὁ Βησσαρίων ζήτημα σπουδαιότατον. Κυρίως δ' αἰσθητὴ ἦτο ἡ ἀνάγκη τῆς προαγωγῆς τεσσάρων τεχνῶν, τῆς μηχανικῆς, καθ' ὅσον ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἔλξιν βαρῶν, τὴν πρίσιν ξύλων, τὴν αὐτόματον κίνησιν μυλώνων καὶ τὴν διὰ φυσητήρων ἀσκῶν χώνευσιν καὶ διάκρισιν τῶν μετάλλων, τῆς σιδηροποιητικῆς, τῆς ὀπλοποιητικῆς καὶ τῆς ναυπηγικῆς. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶνε, ὅτι ὅσα λέγει ὁ Βησσαρίων περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἐλλείψεως τῶν μηχανικῶν τεχνῶν συμπίπτουσι πρὸς τὰ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα τελευτῶντα παράπονα τοῦ Μιχαήλ Ἀχομινάτου περὶ τοῦ ἀναλόγου φαινομένου ἐν Ἀθήναις². Ἰδίως δὲ μεγίστη ὑπάρχει ἀναλογία μεταξὺ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ μητροπολίτου τῶν Ἀθηνῶν· ἐξέλιπε καὶ φυσητῆρ, οὐ σιδηρεὺς παρ' ἡμῖν, οὐ χαλκεὺς, οὐ μαχαιοποιὸς, ταῦτα δὴ τὰ χθὲς καὶ πρὸ τρίτης ἔτι σωζόμενα³. Καὶ ἴσως μὲν τὸ ἐξέ-

¹ Dom. Bassi Sette epigrammi Greci inediti ἐν Rivista di Filologia e d'istruzione classica. Ἔτ. ΚΓ' (1898) τεύχ. γ'. Χωριστοῦ τεύχους σ. 12 κ. ἰ.

² Σπυρ. Π. Δάμπρου Αἰ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος. Ἀθήνησι. 1878 σ. 29.

³ Μιχαήλ Ἀχομινάτου Τὰ σωζόμενα ἐκδ. Σπυρ. Π. Δάμπρου Τόμ. Β' σ. 12, 20.

λιπε φυσητήρ τοῦ Ἀκομινάτου, ἄτε εἰλημμένον ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης¹, δύναται νὰ θεωρηθῆ συνθηματικὸν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ κατὰ γράμμα. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ταῦτά περὶ τῶν τοῦ Βησσαρίωνος, παρ' ᾧ μνημονεύονται ὡς ἄξιοι νὰ ἐφελκύσωσι τὴν προσοχὴν τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου ἐκ τῶν ἐν τῇ Ἰταλίᾳ μηχανικῶν ἔργων μεταξὺ τῶν ἄλλων οἱ φυσητήρες τῶν ἐν χωνείαις καὶ διακρίσει μετᾶλλων ἄσכול, οἵτινες ἐντεινόμενοι τε καὶ ἀνιέμενοι, μηδεμιᾶς χειρὸς ὑπουργούσης, τὰ μέταλλα τῆς ἐνούσης μοχθηρᾶς τε καὶ ρεούσης διακρίνουσιν ὕλης². Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονηθῆ ἐνταῦθα καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ Γερμανοῦ ἐκ Κολωνίας περιηγητοῦ Ἀρνόλδου von Harff, ὅστις, ἐπισκεφθεὶς τὴν Μεθώνην τελευτῶντος τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, μαρτυρεῖ, ὅτι παρὰ τοῖς πρὸ τῆς πόλεως ἐκείνης σκηνίταις Ἀτσιγκάνοις εὔρε τὸ πρῶτον τὴν χρῆσιν τοῦ φυσητήρος ἄσκού³. Ἴσως δὲ καὶ τὸ κοινὸν ὄνομα τῶν Ἀτσιγκάνων Χαλκιάδες ἠδύνατο νὰ μνημονευθῆ ἐνταῦθα πρὸς πίστωσιν τῆς δι' αὐτῶν καὶ τοῦ παρ' αὐτοῖς φυσητήρος ἐπαναφορᾶς εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τῆς περὶ τὴν χαλκουργίαν καὶ σιδηρουργίαν ἀσχολίας. Ὅτι δὲ καὶ ἐν τῷ κατόπιν ἀκόμη χρόνῳ πολὺ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐπιδεῶς εἶχον οἱ Πελοποννήσιοι περὶ τὰς τέχνας, ἔχοντες ὀλιγίστας μόνον οἰκιακὰς βιομηχανίας, ἐν αἷς καὶ ἡ σαπωνοποιία, ἀποδεικνύουσιν αἱ περὶ τῆς Πελοποννήσου ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν τελευτῶντος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος καὶ ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ὀγδόου.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας χρόνων εἶνε ἡ ἔκπτωσις τῆς περὶ τὴν βιομηχανίαν ἀσχολίας τῶν Πελοποννησίων εὐεξήγητος ἕνεκα τῆς δουλείας. Ἀλλ' εἶνε λυπηρὸν νὰ βλέπωμεν τὴν τοιαύτην ἔλλειψιν βιοτεχνίας ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν Πα-

¹ Ἰερεμίου Γ' 29.

² Ἰδὲ ἀνωτέρω σ. 26,7 κ. ἰ.

³ Hopf Geschichte Griechenlands im Mittelalter ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Ersch καὶ Gruber Τόμ. 86 σ. 186.—Τοῦ αὐτοῦ Die Einwanderung der Zigeuner in Europa. Ἐν Γαίθα. 1870 σ. 15.

λαιολόγων, ἐν ᾧ ἔκ τε τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τὸν Μανουήλ ¹ καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὸν Pincens τῷ 1459 γραφείσης ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνος δεικνύεται, ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἠύμοίρει πολλῶν τῶν πρώτων ὑλῶν, ὧν ἡ ὑπαρξίς ἠδύνατο καὶ ὤφειλε νάγαγῃ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τεχνῶν ². Ἀξία δὲ ἰδίου λόγου εἶνε ἡ προσοχή, ἧς ἀξιοὶ ὁ Βησσαρίων ἐν τῷ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον ὑπομνήματι τὰ ἐν τῇ Λακωνικῇ ὑπάρχοντα μεταλλεῖα σιδήρου ³. Εἶνε δὲ, ὡς γνωστὸν, ἀκριβεστάτη ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Βησσαρίωνος περὶ ὑπάρξεως μετάλλων σιδήρου ἐν Λακωνικῇ, ἅτινα πιθανῶς καὶ ἐξεμεταλλεύοντο ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ἀκμαζούσης τῆς λακωνικῆς σιδηροτεχνίας ⁴. Ἀλλὰ λείπει πᾶσα εἰδησις ἢ ἔνδειξις περὶ ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἧς ἡ ἀπουσία φαίνεται ἐπιμαρτυρουμένη ὑπὸ τε τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγῆς σιδήρου καὶ ὀπλων ⁵.

Ὡς ἄριστον δὲ τρόπον πρὸς ἐκμάθησιν καὶ διάδοσιν τῶν τεσσάρων ἐκείνων τεχνῶν, ὧν τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Πελοπόννησον συνίστα ὁ Βησσαρίων εἰς τὸν Κωνσταντῖνον ὡς ἀναγκαιοτάτην, προτείνει τὴν εἰς Ἰταλίαν ἀποστολὴν τεσσάρων ἢ

¹ Ἴδε τὸ σχετικὸν χωρίον ἀνωτέρω ἐν σ. 33· παρόντων μὲν ἐρίων τούτων ὧν ἡ χώρα φέρει κτλ.

² Ἴδε τὸ χωρίον τοῦτο ἀνωτέρω ἐν σ. 31 κ. ἑ. *Agrum habens feracissimum, fertilissimum et omnium rerum abundantissimum, non solum eorum, quae ad usum humanum necessaria sunt, sed etiam quae ad ornatum faciunt, panem, vinum, carnes, caseum, lanam, bobicem, linum, setam, chremisium, granum, uvas passas parvas, per quas sit tinctura, haec omnia in maxima abundantia habentur* κτλ.

³ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 26, 13 κ. ἑ.

⁴ Περὶ τῶν ἐν τῇ Λακωνικῇ μεταλλείων σιδήρου καὶ τῆς κατ' ἀρχαίους σιδηροτεχνίας ἴδε *Fiedler* *Reise in Griechenland* Τόμ. Α' σ. 342. Τόμ. Β' σ. 559. - *Ross* *Griechische Königsreisen* Τόμ. Β' σ. 246. - *Curtius* *Peloponnesos* Τόμ. Β' σ. 206 καὶ σ. 308 σημ. - *Bursian* *Geographie von Griechenland* Τόμ. Β' σ. 106. - *Büchsen* *Die Hauptstätten des Gewerblusses im klassischen Alterthume*. Ἐν Λειψίᾳ. 1869 σ. 32. - *Blümner* *Die gewerbliche Thätigkeit der Völker des klassischen Alterthums*. Ἐν Λειψίᾳ. 1869 σ. 79.

⁵ Πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Γεμιστοῦ περὶ τῆς ἀνάγκης εἰσαγωγῆς σιδήρου καὶ ὀπλων ἀνωτέρω ἐν σ. 40.

ὀκτὼ νέων ὡς ὑποτρόφων, ὑπισχνούμενος καὶ τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ συναντίληψιν ὡς μέλλουσαν νὰ συντελέσῃ εἰς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοπούμενου.

Καὶ ταύτας μὲν τὰς τέσσαρας τέχνας θεωρεῖ ἀναγκαίας, ὑποδεικνύει δ' ὁμοίως καὶ τέσσαρας ἄλλας, περὶ ὧν ὁμοίως, καθ' ἃ προσθέτει, ὡς οὐ πρὸς ἀνάγκην, ἀλλὰ πρὸς τροφήν καὶ διαγωγὴν μᾶλλον ἀνθρώποις ἐξευρημένων, οὐ πολλὸν λόγον ποιούμεαι πρὸ τοῦ τῶν ἀναγκαίων τυχεῖν¹. Εἶνε δ' αἱ τέσσαρες αὗται ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τιθέμεναι τέχναι ἢ τοῦ ὕελου, ἢ τῶν σηρικῶν, ἢ τῶν ἐξ ἐρίου ποίησις ἱματίων καὶ προσέυ ἢ τούτων ἀμφοτέρων βαφή. Καὶ ἡ μὲν ὕελοψικὴ πράγματι εἶχεν ἀνέλθει ἐν τῇ Δύσει, ὅσον γινώσκομεν, κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας εἰς περιωπὴν πολὺ ἀνωτέραν ἢ ἐν Βυζαντίῳ, μετ' οὐδενὸς δὲ διασταγμοῦ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οὐδαμῶς ἤκμαζεν ἢ καὶ εἶχε καθ' ὀλοκληρίαν ἐκλίπει ἐν Πελοποννήσῳ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα. Ἀξία δὲ σημειώσεως εἶνε ἡ ἔκπτωσις τῆς σηροτροφίας καὶ μεταξουργίας, ἣτις ἄλλοτε εἶχε τὰ μέγιστα ἀκμάσει ἰδίως ἐν Κορίνθῳ², ἐξ ἧς μετῴκισε τῷ 1147 μεταξουργοὺς εἰς Σικελίαν ὁ Νορμαννὸς Ῥογήρος. Ἀλλ' ὁμοίως ἡ παραγωγὴ μετᾶξης δὲν εἶχεν ἐντελῶς παύσει ἐν Πελοποννήσῳ, ἴσως δὲ μόνον εἶχεν ἀνασταλῆ ἢ ἐλαττωθῆ ἢ παραγωγὴ περὶ ἐκείνους δὴ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἔγραφεν ὁ Βησσαρίων πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον. Καὶ δὴ ἐν ἔτει 1430 ἡ βενετικὴ πολιτεία, θέλουσα νὰ στενοχωρήσῃ τὸν δεσπότην Πελοποννήσου Θεόδωρον Β' τὸν Παλαιολόγον, πρὸς ὃν εὕρισκετο ἐν διενέξει περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν, εἶχεν ἀπαγορεύσει εἰς τοὺς ἐν τῇ χερσονήσῳ Βενετοὺς τὴν ἐν Μυστρᾷ ἀγορὰν μετᾶξης, πιθανῶς ἀκατεργάστου³. Ἡ

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 26,30 κ. ἰ.

² Πρὸς. Μεγαλὴ Ἀπομινάτου Τὰ σωζόμενα ἐκδ. Σπυρ. Π. Δάμπρου Τόμ. Β' σ. 83,19.

³ Βενετικὸν ἀρχεῖον, Misti Τόμ. LVII φ. 178β. Πρὸς. Hopf Geschichte Griechenlands ἐν Ἑγκυκλοπαιδείᾳ Ersch καὶ Gruber Τόμ. 86 σ. 86.

δὲ ἀπαγόρευσις αὐτῆ ἤρθη μόλις τῷ 1445¹, καὶ πάλιν δ' ἔπειτα διὰ νεωτέρας συμβάσεως ἐπετράπη ἢ ἐλευθέρα ἐξαγωγή². Τὴν δὲ παραμέλησιν τῆς ἐριουργίας μαρτυρεῖ, καθ' ἃ εἶδομεν ἀνωτέρω, καὶ ὁ Γεμιστός. Τέλος δὲ περὶ τῆς βαφῆς τῶν τε σθηρικῶν καὶ ἐξ ἐρίου ἱματίων παρατηρητέον, ὅτι αὐτῆ ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὴν χρῆσιν τῆς πορφύρας, ἥτις ἐξηκολούθει μὲν ἀλιευομένη μέχρι τοῦ δωδεκάτου τοῦλάχιστον αἰῶνος ἐν Ἑλλάδι³, οὐκ ἀπιθάνως δ' εἶχεν ἐκλίπει ἔκτοτε. Ἠχμαζε δ' ἡ κογχυλευτικὴ καὶ πορφυρευτικὴ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους πλὴν τῆς Ἐρμιόνης ἐν αὐτῇ τῇ Λακωνικῇ παρὰ τὸ Γύθειον, ὅπου σώζονται ἔτι σωροὶ διατρήτων πορφυρῶν⁴. Ἄλλ' ἄγνωστον ἂν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐξησχεῖτο ἡ κογχυλευτικὴ, ἄρα καὶ ἡ πορφυροβαφικὴ, ἐν Πελοποννήσῳ καὶ μέχρι τίνος χρόνου. Πολύ δὲ μᾶλλον δικαιούμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι τὴν πορφυρευτικὴν ἐκλιποῦσαν ἀντικατέστησεν ἡ χρῆσις τῆς βαφικῆς κόκκου καὶ τοῦ ἐρυθροδάνου, βλέποντες μὲν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Pincens τὴν μνειάν τοῦ chremisimum, μανθάνοντες δὲ, ὅτι τὸ ἐρυθρόδανον, οὐ ἐποίησαντο πολλὴν χρῆσιν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας οἱ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ βαφεῖς, ἤδη ἀπὸ τῶν ἡμερῶν Καρόλου τοῦ μεγάλου εἰσήγετο καὶ ἐξ Ἑλλάδος⁵.

Κατ' ἀντίθεσιν δὲ τῶν τεχνῶν τούτων ἐν Πελοποννήσῳ ἤχμαζον αὐταὶ εἶπερ που ἀλλάχου ἐν Ἰταλίᾳ. Ὡστ' εὐλό-

¹ Βενετικὸν ἀρχεῖον, Μαγ Τόμ. Β' φ. 65^β, 69^α, 107^β. Πρὸβλ. *Hopf* ἐνθ' ἀν. σ. 113.

² Βενετικὸν ἀρχεῖον, Μαγ Τόμ. Β' φ. 2^α, 8^β. Πρὸβλ. *Hopf* ἐνθ' ἀν. σ. 116.

³ *Gregorovius* Geschichte der Stadt Athen Τόμ. Α' σ. 220. Ἑλλ. μεταφρ. *Σπυρ. II. Δάμπρον* σ. 292.

⁴ *Curtius* Griechische Geschichte Τόμ. Α' ἐκδ. ζ' σ. 35 καὶ 638 σημ. 11. Ἑλλ. μεταφρ. *Σπυρ. II. Δάμπρον* Τόμ. Α' σ. 51. - *Expédition scientifique de la Morée. Histoire naturelle* Τόμ. Γ' σ. 190. - *De Saulcy* ἐν *Revue archéologique* Νέας σειρᾶς Τόμ. Θ' σ. 216 κ.έ. - *Lenormant* Premières civilisations Τόμ. Β' σ. 367. - Πρὸβλ. *Σπυρ. II. Δάμπρον* Ἱστορικά μελετήματα Ἐν Ἀθήναις. 1884 σ. 31.

⁵ *Pegolotti* Pratica della Mercatura σ. 211, 298.

γως ὁ Βησσαρίων, ἔχων ἐκ τοῦ πλησίον γνῶσιν τῆς μεγάλης βιομηχανικῆς κινήσεως τῆς χώρας ἐκείνης, ἠσθάνετο ζωηρῶς τὴν ἔλλειψιν αὐτῆς ἐν Πελοποννήσῳ. Ἡ ὑελοφικὴ ἤκμαζεν ἐν Βενετία, ἧς τὰ περιώνυμα ἐργαστάσια ἀκόμη καὶ τὴν σήμερον κατασκευάζουσι καλλιτεχνικὰ εἶδη ἀνάλογα πρὸς ἐκεῖνα ἅτινα παρῆγον οἱ Βενετοὶ ὑελοφοὶ τῶν μέσων αἰώνων. Εὐρείας δὲ διαστάσεις εἶχεν ἡ μεταξουργικὴ βιομηχανία καὶ ἡ ἔριουργία. Ἐν Φλωρεντίᾳ αἱ συντεχνίαι τῶν μεταξουργῶν καὶ ἔριουργῶν (*Arte della Seta* καὶ *Arte della Lana*) ἦσαν τῶν σπουδαιωτάτων καὶ συνδιοικουσῶν τὰ τῆς πολιτείας. Τὰ ἔριουργεῖα τῆς Φλωρεντίας ἦσαν περιώνυμα, ἐξάγοντα τὰ ὑπ' αὐτῶν κατασκευαζόμενα ὑφάσματα διὰ τῶν λιμένων Γενούης, Ἀγκῶνος καὶ Βενετίας ἀλλαχοῦ τε τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον¹. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν δὲ τούτων καὶ τῶν τοιούτων προϊόντων τῆς φλωρεντινῆς βιομηχανίας εἰς Πελοπόννησον ἀνεφέροντο πάντως τὰ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ὡς δεσπότη καὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Δημητρίου χορηγηθέντα εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἐμπορικὰ προνόμια². Καὶ τῆς ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ἰταλίας ἀκμαζούσης βιομηχανίας τὰ εἶτε εἰς τὰς ἤδη εἰρημέναις τέχνας εἶτε εἰς ἄλλας ἀναφερόμενα κατασκευάσματα ἐξήγοντο κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα πρὸς ταῖς ἄλλαις ἀνατολικαῖς χώραις καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον³. Ταῦτα δὲ πάντα ἐκ τοῦ πλησίον βλέπων ὁ Βησσαρίων καὶ θερμῶν δεικνύων ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς καθ' ὄλου προόδου τῆς Πελοποννήσου συνέστησε σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν ἐκμάθησιν τῶν τεχνῶν τούτων ὑπὸ Πελοποννησίων νεανιῶν ἐν Ἰταλίᾳ.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων ἐπιστᾷ τὴν προσοχὴν τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου ὁ Βησσαρίων. Καὶ λέ-

¹ *Heyd* Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Ἐν Στουτγάρτῃ. 1879 Τόμ. Β' σ. 295 κ. ἑ.

² *Miklosich - Müller* Acta et diplomata Τόμ. Γ' σ. 205 κ. ἑ. - *Müller* Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' Oriente. Ἐν Φλωρεντίᾳ. 1879 σ. 177 καὶ 178.

³ *Heyd* ἑν' ἐν. Τόμ. Β' σ. 678 κ. ἑ. σποράδην.

γων μὲν, ὅτι θάνακαλέσῃ ὁ δεσπότης ἀπολωλότας τοὺς λόγους καὶ τὴν σοφίαν ἐπανασώσῃ τῷ γένει. Ὑπερβάλλει ὁ καρδινάλιος τὰ πράγματα. Δὲν ἔλειπον ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐν Πελοποννήσῳ λόγιοι συγγραφεῖς καὶ ἐπιμελεῖς βιβλιογράφοι, καθ' ἃ θέλω ἀποδείξει διὰ μακρῶν ἄλλοτε. Ἄλλ' ἐπεσκίαζεν ἀκόμη ἡ ἀνάμνησις τοῦ πρό τινων ἐτῶν θανόντος Γεμιστοῦ τοῦ ἐν τοῖς γράμμασι καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ ἐξόχου ἀναδειχθέντος τοὺς πολλῶν κατωτέρους αὐτοῦ λογίους τοῦ πρὸς τὴν πτῶσιν βαίνοντος δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου. Καὶ ἄλλως δὲ δὲν εἶχεν ἄδικον ὁ Βησσαρίων ὑποδεικνύων τὸ ἀμέθοδον τῆς γινομένης εἰς τοὺς νέους διδασκαλίας (εἰ κατὰ τρόπον διδάσκοντο)¹. Συνιστῶν δὲ καὶ τὴν χάριν τῶν γραμμάτων ἀποστολὴν νέων εἰς Ἰταλίαν, ὅπως ἐκμάθωσι τὴν ἑλληνικὴν παρὰ τῶν ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ δεδιδασγμένων αὐτὴν, ἀποδεικνύεται ἀπηλλαγμένος πατριδοκοπικῶν προλήψεων. Δὲν εἶνε ἐντροπή, λέγει, νὰ παραλάβωμεν καὶ πάλιν τὰ ἡμέτερα παρὰ τῶν ἤδη κατεχόντων αὐτά. Οὐ δεῖ δ' αἰσχύνῃ τὴν τοῦ καλοῦ τούτου θήραν ἀπολιπεῖν, ἐπεὶ, εἰ καὶ Λατῖνοι ἠσχύνθησαν παρ' Ἑλλήνων ἢ μὴ αὐτοὶ εἶχον παραλαβεῖν, οὐκ ἂν εἰς τόδε σοφίας προήχθησαν. Ἡμεῖς δὲ οὐδὲ ἀλλότριόν τι ληψόμεθα, ἀλλὰ τὰ αὐτῶν παρὰ τῶν ὀφειλόντων ἀποληψόμεθα· ὀφείλουσι γὰρ ὄντιος τοῦ ἀπαιτοῦντος ἀποδοῦναι ἢ μὴ ἀπέλαβον, ἀλλ' ἔλαβον².

Καθ' ὅλου δὲ μελετῶντες τὸ ἐπόμνημα τοῦ Βησσαρίωνος διττὴν ἐξ αὐτοῦ ἀποκομίζομεν αἰσθησιν. Πρὸ ἡμῶν προβάλλει ἐξ ἐνός μὲν ὁ θερμὸς πατριώτης ὁ καὶ μακρὰν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος πρὸς αὐτὴν, τὴν ἄμυναν καὶ τὴν εὐδοκίμησιν αὐτῆς ἔχων ἐστραμμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἐξ ἐτέρου ὁ διαβίων ἐν μέσῳ τοῦ ὑπερόχου πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως ἐν ταῖς λαμπραῖς ἡμέραις τῆς Ἀναγεννήσεως τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων καὶ φιλοδοξῶν νὰ ἴδῃ τὰ ἐξ αὐτῶν ἀγαθὰ διαδιδόμενα εἰς τὴν

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 25,6.

² Ἴδε ἀνωτέρω σ. 25,15.

Πελοπόννησον, ἧς ὠνειροπόλοι τὴν ἀναβίωσιν ὑπὸ τὸν Κωνσταντίνον Παλαιολόγον. Καὶ μαρτορεῖ μὲν ὁ Βησσαρίων, ὅτι οὗτος ἤδη ἐκ μακροῦ διανοεῖτο τὰ πλεῖστα τῶν ὑπὸ τοῦ καρδινάλιου προτεινομένων. Ἄλλ' οἱ καιροὶ δὲν ἦσαν μενετοί. Αἱ ἀρξάμεναι ἤδη ἐπιδραμαὶ τῶν Τούρκων ἀνεστάτονον τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἡ περὶ τῆς καθ' ἡμέρας ἀμύνης μέριμνα δὲν ἄφινε καιρὸν πρὸς γενναίας μεταρρυθμίσεις. Μετ' οὐ πολὺ δὲ ὁ ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος ἀγαπώμενος καὶ θαυμαζόμενος δεσπότης ἠναγκάζετο, καταλείπων τὴν Πελοπόννησον, νὰ περιβληθῇ τὸ ἀκάνθινον στέμμα τοῦ Βυζαντίου καὶ τύχη τοῦ μαρτυρικοῦ στεφάνου παρὰ τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ῥωμανοῦ. Οἰονεὶ δὲ προμαντεία τοῦ ἥρωικοῦ ἐκείνου θανάτου δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν αὐταὶ αἱ λέξεις, δι' ὧν ὁ Βησσαρίων ἐξέφραζε τὴν περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀρίστην αὐτοῦ γνώμην. Ζήσεις παρὰ τῇ μνήμῃ τῶν ὀφιγόντων ἀνθρώπων ἀθάνατος, οὐδὲ συναποθανεῖται σου τῷ σώματι ἢ φήμῃ τε καὶ τῷ ὄνομα, ὡς τῶν πλείστων βασιλέων τε καὶ ἀρχόντων, ἀλλὰ τῇ νῦν εὐφημία ἀνάλογον καὶ τὴν μετὰ θάνατον εὐκλειαν ἔξεις, ἃ παντὸς ἀργύρου τε καὶ χρυσοῦ πρότερα ποιεῖσθαι ἀνάγκη¹.

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 23,13 κ. ε.